

общества. – 26 с.

4. Юридические общества в Карлсруэ, Вене и Лайбахе // Журнал Министерства юстиции. – 1861. – Т. 16. – С. 595.

5. Юридические общества Берлинское и Немецкое // Юридический вестник. – 1860 и 1861. – № 13. – С. 32.

6. Журнал Министерства юстиции. – 1863. – № 17. – С. 656–657.

7. Раевский Г. Проект юридического общества в Астрахани // Журнал Министерства юстиции. – 1862. – Т. 13. – С. 483–487.

8. Бутков В.П. О порядке работы комиссии / В.П. Бутков // Журнал Министерства юстиции. – 1864. – С. 13.

9. Редакция журнала: О создании юридических обществ // Журнал Министерства юстиции. – 1864. – Т. 21. – С. 412.

10. Лешков В.Н. Речь о созыве Первого съезда русских юристов / В.Н. Лешков // Юридический вестник. – 1882. – Январь. – С. 14.

Пилипчук О. О. К истории создания юридических обществ за рубежом и в Украине.

В статье освещается история создания юридических обществ за рубежом и в Украине. Выяснена роль уставов этих обществ в организации правоведения. Отмечается, что появление юридических обществ в Российской империи обусловила Судебная реформа 1864 года. Освещены причины существования первых юридических обществ на поприще Украины.

Ключевые слова: юридические общества, право, наука, университеты, юридические съезды.

Pylypchuk O. O. To history of creation of law societies abroad and in Ukraine.

In the article history of creation of law societies abroad and in Ukraine is illuminated. The role of regulations of these societies in organization of jurisprudence is found out. It is marked that appearance of legal societies in Russian empire was stipulated by Judicial reform of 1864. Reasons of existence of the first law societies are lighted up on the walk of life of Ukraine.

Keywords: law societies, right, science, universities, law conventions.

УДК 011/016; 019.3

Пилипчук О.Я.

ПОЧАТОК НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВИЗНАЧНОГО ВІТЧИЗНЯНОГО ЗООЛОГА О.О. КОВАЛЕВСЬКОГО

У статті розповідається про початок науково-дослідної діяльності видатного біолога-еволюціоніста, дарвініста, академіка Петербурзької Академії наук Олександра Онуфрієвича Ковалевського (1840–1901). Наголошується, що наукові роботи вченого у сфері зоології, порівняльній ембріології і фізіології безхребетних тварин отримали всесвітнє визнання

Ключові слова: зоологія, еволюційне вчення, порівняльна анатомія, фізіологія беспозвоночних, наука

У Петербурзькому університеті О.О. Ковалевський навчався не покладаючи рук. Проте незабаром він вирішив поїхати вчитися за кордон. З одного боку, його не задовольняв стан наукових лабораторій в університеті, а з іншого – йому хотілося помандрувати: «Потягнуло вдалину – подивитися на світ. Але треба було для самого себе знайти пристойний привід. Ось я його і знайшов. Усі говорили тоді про німецькі університети та їх переваги перед нашими. Молодь мого часу, що навчалася, прагнула до Німеччини. Вирішив їхати і я» [1, с. 334]. Як результат такого рішення, з'явилася заява Олександра Ковалевського про від'їзд з університету:

«Його Превосходительству Панові Ректорові Санкт-Петербурзького ун-ту Петру Олександровичу Плетньову. Прохання від студента. О. Ковалевського. Бажаючи за домашніми обставинами залишити Санкт-Петербурзький ун-т, я прошу Ректора про видачу моїх паперів і виключення мене з числа студентів СПб. ун-ту. 19 жовтня 1859 р. О. Ковалевський».

На заяві було написано: «Звільнити Ковалевського з числа студентів, про що повідомити Раді університету, інспектора студентів і бухгалтера Правління. Оскільки Ковалевський не вніс плати за слухання лекцій в поточному семестрі, то документи його видати не інакше як з дозволу Опікуна, скласти за ним недоїмку. 23 жовтня 1859 р.».

Причина переходу О. Ковалевського в Гейдельберзький університет стає зрозуміла з його прохання, адресованого опікунові Петербурзького навчального округу І.Д. Делянову, у зв'язку з клопотанням про складання магістерського іспиту в 1862 р.: «В 1859 р., коли лекції з ботаніки і органічної хімії припинилися в Санкт-Петербурзькому університеті, у зв'язку з від'їздом Л.С. Ценковського і Д.І. Менделєєва за кордон, і коли відвідування лекцій Г. Пузиревського було недоступне з нагоди великої кількості тих, що слухають, я наважився залишити С.–Петербурзький університет і продовжувати свої заняття за межею країни. Я поїхав до Гейдельберга і провів там два (семестри – О. П.), займаючись взагалі природничими науками, а потім переїхав до Тюбінгена, де під керівництвом професора Лейдіга присвячував майже увесь свій час заняттям з зоології і порівняльної анатомії.

Олександр Ковалевський. 15 серпня 1862 р.».

Життя в Гейдельберзі є дуже цікавою частиною біографії О.О. Ковалевського. Вивчення різних особистих літературних джерел дозволило об'єктивніше і повно, чим це було можливо досі, висвітлити багато моментів його життя і діяльності в Німеччині. В той же час вони дають цікавий матеріал для вирішення суперечливих або не до кінця ясних питань про становлення О.О. Ковалевського як біолога в цілому і зоолога-дарвініста зокрема. З'ясувалося, що велику частину свого студентського життя О. Ковалевський провів за кордоном. Адже саме в студентські роки формується уявлення про науку, власне його до неї відношення.

Вибір Гейдельберга в якості основного пункту перебування

Ковалевського за кордоном деякі біографи пояснюють тим, що там був старовинний університет, прославлений всесвітньо відомими вченими Р.В. Бунзеном і Г.Р. Кірхгоффом, які розробили принципи спектрального аналізу, хіміками-органіками Р. Ерленмейером і Л. Каріусом. Правда, у кінці 50-х – на поч. 60-х років XIX ст. російські хіміки, які їздили за кордон для свого удосконалення, найчастіше обирали місцем роботи Париж, куди їх притягали імена Ж.Б. Дюма, А.Е. Сент-Клера та ін. Немало відомих хіміків і фізиків працювало у Берліні та інших містах Європи. «Більшість російських молодих хіміків відправлялися в ці центри хімічної науки, щоб отримати від видатних закордонних вчених теми для своїх наукових досліджень, вивчити методику роботи, познайомитися із сучасними науковими течіями і взагалі отримати тверді основи для своєї подальшої самостійної діяльності».

Гейдельберг – старовинне місто, розташоване в герцогстві Баденському, яке розкинулося в найгористішій частині Німеччини на витоках Рейну і Дунаю. В околицях міста багато руїн старовинних замків, проте, над усіма ними височіє замок графа Рудольфа, побудований у XVIII – XIX ст., який оточений величезним дивовижним парком. Місто лежить між гір на березі Некера; вулиці чисті, красиві, головна вулиця уся в магазинах, які набагато кращі за дрезденські.

Таким чином, вибір О.О. Ковалевським Гейдельберга пояснюється, з одного боку, тим, що туди прагнули його друзі-ліцеїсти, а з другого – тим, що в цьому невеликому і тихому містечку можна було спокійно займатися науковими дослідженнями. Крім того, тут у той час існувала велика російська колонія, працювало багато російських вчених різних спеціальностей. Більшість з них відряджалися установами Росії «для удосконалення в науках», але були і такі, які приїхали сюди на власний кошт, як і О.О. Ковалевський.

«Коли Олександр Ковалевський приїхав до Гейдельберга, там вже утворилася група російських студентів, що вирішила влаштувати після закінчення курсу колонію вільних дослідників природи в Африці. Він теж захопився цією ідеєю. Розподіл спеціальностей молоді мрійники зробили за фахом. Ковалевському дісталася органічна хімія. У короткий термін він написав дві роботи: «Про взаємодію ангідриду сірчанофосфорної кислоти на метиловий і аміловий спирт» та «Про існування метастиролу». Обидві вони відразу ж були надруковані у спеціальному журналі» [2, с. 28].

Спочатку О.О. Ковалевський сподівався знайти зручне місце роботи у відомій лабораторії Бунзена. Проте тут питання органічної хімії не розроблялося, і йому було запропоновано зайнятися такими в лабораторії приват-доцента Л. Каріуса, пізніше у Бунзена, що відокремився від лабораторії. Проте Ковалевський недовго займався хімією, хоча і підготував дві наукові статті. У листі до Д. І. Менделєєва від 22 червня 1861 р. хімік Олевинский писав: «Ковалевський перейшов остаточно до зоології і

разом з Якобі, Бакстом і Веселицьким активно препарує у Пагенштехера молюсків». Ковалевського зацікавила зоологія. Він став акуратно відвідувати лекції професорів природничого відділення Гейдельбергського університету, брати участь в практичних заняттях, назавжди кинув хімію, «зробився зоологом і відразу став ревним поборником дарвінізму» (І.І. Мечников). Виключно цікавий факт згадки в листі Олевинського до Пагенштехера, який спільно з Лейкартом у той час вивчав ланцетника, особливо його пізні стадії розвитку. Як згодом виявилось, перша ембріологічна наукова праця О.О. Ковалевського присвячена ланцетнику. Це наводить на думку, що, можливо, вибір цього об'єкта дослідження був зроблений О.О. Ковалевським ще у Пагенштехера в Гейдельберзі.

Олександр Онуфрієвич старанно відвідував лекції із зоології професора зоології Г. Бронна – автора великого посібника з зоології, перекладача німецькою мовою «Походження видів» (1859) Ч. Дарвіна. Важливо відзначити те, що до свого перекладу Бронн приєднав критичні зауваження з приводу деяких сторін вчення Дарвіна. Зокрема, він заперечував значення природного добору як основного чинника еволюції, а також сумнівався в корисності ознак, якими різновиди відрізняються від відповідних видів. Полемізував з Ч. Дарвіном Бронн і на своїх лекціях, обстоюючи чисто натурфілософські погляди на процес «вдосконалення» органічного світу, шукав якісь внутрішні «закони розвитку», такі, що визначили зміну примітивних форм досконалішими. Він не допускав походження одних видів від інших, вважаючи, що нові безперервно створюються замість вимираючих старих. Це викликало суперечки у російських натуралістів-студентів. Тому про ідейний вплив Бронна на Ковалевського навряд чи можна говорити, бо Ковалевський з перших своїх наукових робіт проявив себе як послідовний дарвініст. Зате у Бронна Ковалевський міг познайомитися з великим фактичним матеріалом.

Про Бронна О.О. Ковалевський завжди відгукувався з великою теплотою, відмічаючи, проте, що наукова атмосфера в лабораторії цього ученого була для нього чужою. Скептицизм Бронна відносно вчення Ч. Дарвіна все ж зробив благотворний вплив на Ковалевського, допоміг виробити свій світогляд. Будучи студентом, «А. О. Ковалевський мало-помалу вже тоді почав розуміти, що принципи еволюціонізму далеко не так безперечні, як він звик думати раніше. Він багато роздумував над цим питанням, і у нього народжується сміливий план (особливо для новачка в науці!) – підвести під еволюційну теорію солідний фактичний фундамент. Молода людина чітко розуміла, що для здійснення цього плану треба цілком присвятити себе науковій роботі. Він прагне до цього, але в душі виник сумнів: чи має він моральне право направити життя шляхом своїх особистих бажань» [3, с. 335].

У той час передова молодь прагнула підпорядкувати свої особисті інтереси турботі про громадське благо і включалася в політичний рух. Не

були виключенням і молоді вчені в Гейдельберзі. У Олександра Онуфрієвича виникли сумніви – чому віддати перевагу – науці чи громадській діяльності. Згідно спогадів К.М. Давидова, учня О.О. Ковалевського, зі своїми сумнівами Олександр звернувся до молодшого брата Володимира. Обоє дійшли висновку, що необхідно порадитися про це з ким-небудь з визнаних авторитетів. «Сповідуйся перед Герценом або перед Бакуніним, – радив Володимир братові, – вони скажуть, що треба робити при таких обставинах». І Олександр Онуфрієвич вирішив побачитися з М.О. Бакуніним. Розмова з ним відбулася і мала вирішальний вплив на подальшу долю Олександра Онуфрієвича.

«За словами Тетяни Кирилівни (дружини О.О. – О.П.), справа йшла так. О.О., «ледве живий від стиду», виклав Бакуніну свої сумніви. «Що мені робити? — поставив він питання. – Ні до якої активної громадської діяльності я органічно не здатний і усвідомлюю, що, йдучи цим шляхом, виявлюся абсолютно даремним для «справи», тоді як, працюючи в галузі науки, розробляючи, наприклад, проблеми, висунені Дарвіном, я, можливо, принесу користь суспільству». М.О. Бакунін уважно оглянув співрозмовника. «Так, – дійшов він висновку, – для нашої справи, Ви, мабуть, дійсно не годитеся. З пістолета Ви в ціль, поза сумнівом, не потрапите, бомби не кинете, якщо знадобиться, та і довірити її Вам я б особисто не вирішив. Ви говорите про Ваші плани в сфері еволюції. Ну, що ж, якщо вони вдадуться, то Ви цим самим виготовите для нас таку бомбу, перед якою спасують, можливо, усі бомби, начинені динамітом.» [Там само, с. 336]. Нам залишається тільки додати, що побачення Ковалевського з Бакуніним К.М. Давидов описав, ґрунтуючись на оповідях дружини Олександра Онуфрієвича – Тетяни Кирилівни. Реальність цього епізоду підтверджували В.В. Заленский і М.М. Ковалевський (соціолог). Останній посилався на слова С.В. Ковалевської, дружини брата – Володимира Ковалевського.

Незадовго до приїзду Олександра Ковалевського до Гейдельберга тут зібралася група молодих російських вчених, що закінчували підготовку до професури. Молоді люди вечорами за чашкою чаю вели нескінченні суперечки, влаштовували колективне читання роману Гончарова, що тільки що вийшов, «Обрив». Попри те, що одні приїжджали, а інші від'їжджали, утворився більш менш постійний гурток. «У Гейдельберзі, негайно після приїзду, – згадував І.М. Сеченов, – я знайшов велику російську компанію (1859 р. – О. П.): знайому мені з Москви сім'ю Т. П. Пассек (мати з трьома синами), що займалися у Ерленмейєра, хіміка Савича, трьох молодих людей, що не залишили після себе ніякого сліду, і прямо протилежного з ними у цьому відношенні – Дмитра Івановича Менделєєва. Пізніше – здається, взимку – приїхав О.П. Бородін. Менделєєв зробився, звичайно, главою гуртка, тим паче, що незважаючи на молоді роки (він був молодший від мене роками), був готовим хіміком, а ми були учнями! ...Т.П. Пассек

нерідко запрошувала мене до себе то на чай, то на російський пиріг, або російський борщ, і в її сім'ї ми завжди зустрічали пані Марко Вовчок, вже письменницю... О.П. Бородін, маючи у своїй квартирі піаніно, пригощав іноді публіку музикою, ретельно приховуючи, що він серйозний музикант, тому що ніколи не грав нічого серйозного, а тільки, за бажанням слухачів, які-небудь пісні або улюблені арії з італійських опер».

Постійними членами Гейдельберзького гуртка були згодом знаменитий композитор і хімік О.П. Бородін, фізіолог І.М. Сеченов, природознавці В.І. Олевинський, В.І. Савич, А.В. Маннов. Серед тимчасових членів гуртка можна назвати хіміків П.П. Алексеєва, А.М. Бутлерова, К.П. Лисенка, О.М. Вишнеградського, відомого згодом лікаря С.П. Боткіна, біологів О.О. Ковалевського, Л.С. Ценковського, А.С. Фамінцина, письменників де Роберті і Марко Вовчок.

«Вже один цей далеко не повний список говорить сам за себе. У Гейдельберзі навколо талановитого Д.І. Менделєєва об'єднався світ російської вченої молоді. Усі члени гуртка були гарячими патріотами, жили мрією і бажанням зробити свою Батьківщину могутньою, вільною і культурною. Багато і гаряче обговорювалася у гуртку проблема розкріпачення російського селянства, знищення кріпацтва. З великим інтересом і увагою гуртківці вивчали твори росіян революційних демократів, читали «Дзвін» Герцена та інші заборонені в Росії твори.

Через якийсь час діяльність багатьох членів Гейдельберзького гуртка прославила російську науку у всьому світі. «Вони були в числі тих, хто висунув російську науку на перше місце. Вони збагатили людство сміливими і плідними ідеями, стали, у свою чергу, вчителями і керівниками Західної Європи в науці. Вже в 1861 р. результати досліджень цих кандидатів на кафедри російських університетів, політ їх творчої фантазії, сміливість новаторських прийомів в роботі були предметом розмов в зарубіжних лабораторіях» [4, с. 28].

Особливо слід зупинитися на взаємовідносинах О.О. Ковалевського і Д.І. Менделєєва. Наукові дослідження кожного з них знаменують собою цілі епохи в історії тієї галузі знань, якій вони присвятили свої праці. Окрім інших, одній з причин, що змусили кинути Петербурзький університет і переїхати до Гейдельберга, як стверджував сам О.О. Ковалевський, був відхід з університету Д.І. Менделєєва, який читав лекції і проводив експерименти в хімічній лабораторії О.О. Воскресенського. Мабуть, там уперше і зустрілися два молодих вчених. У Гейдельбергському гуртку Д.І. Менделєєва Олександр Онуфрієвич пробув недовго – біля півроку, оскільки на початку 1861 р., з від'їздом Дмитра Івановича, цей гурток розпався. Відомий червоно-мовний факт дружби молодих учених: «1861 р. Лютий 18. Прощальний вечір у Менделєєва, на якому були присутніми молоді вчені, його товариші по Гейдельбергу – брати О.В. і М.В. Майнови, О.О. Ковалевський, В. Олевинський, Е. Ерленмейєр, Л. Каріус та ін.».

Гейдельберзький гурток на чолі з Менделєєвим – одна з цікавих сторінок історії природознавства. Життя в Гейдельберзі, багате науковими суперечками, бесідами, ґрунтовним знайомством з російською революційною літературою, забороненою в Росії, – усе це, поза сумнівом, відбилося на подальшому житті і діяльності членів гуртка, у тому числі і Олександра Ковалевського.

Разом зі своїм братом Володимиром О.О. Ковалевський брав участь у створенні спеціальної російської бібліотеки при Гейдельберзькому університеті, названої на честь знаменитого хірурга М.І. Пирогова, який у той час керував заняттями російської молоді за кордоном і передав у бібліотеку книги, зібрані ним в Німеччині. Сюди виписувалися також російські лондонські видання, поступали також книги з Росії від видавців і книговидавців. «Пироговська бібліотека» стала місцем наукових і політичних зборів російського студентства. При ній була організована каса взаємодопомоги учням.

У Гейдельберзі О.О. Ковалевський почав намічати загальний план своєї майбутньої наукової діяльності. Він дійшов висновку, що необхідно зібрати факти для ретельної перевірки висновків ряду дослідників, багато хто з яких перебував на вірному шляху. Але головне – потрібно було довести існування справжньої кровної спорідненості між усіма групами організмів, що тоді існували.

Встановлення філогенетичних зв'язків у тваринному світі стало основним завданням природознавців у 60-х роках XIX ст. Виняткова роль належала порівняно-ембріологічному методу дослідження. Тому з трьох наукових дисциплін (порівняльної анатомії, ембріології і палеонтології), за допомогою яких необхідно було вирішувати виниклу перед біологами задачу щодо встановлення спорідненості організмів, О.О. Ковалевський обрав ембріологію. Сам Ч. Дарвін надавав великого значення явищу зародкової схожості і високо цінував ембріологічні дослідження. Він писав: «Інтерес до ембріології значно підвищиться, якщо ми бачитимемо у зародку більш менш затемнений образ загального прабатька, в дорослому або личинковому його стані, усіх членів одного і того ж великого класу». Насправді, застосування порівняно-ембріологічного методу відкривало надзвичайно широкі перспективи, від чого порівняльно-ембріологічний напрям в зоології став «програмним».

Попри те, що до періоду діяльності О.О. Ковалевського відносяться роботи багатьох видатних вчених (В.В. Заленського, В.М. Ульяніна, М.В. Бобрецького, М.С. Ганіна, І.М. Моріна, С.М. Переяславцевої), саме завдяки О.О. Ковалевському та його товаришу І.І. Мечникову ембріологія тварин в Росії досягла виняткового розквіту і стала основним напрямом робіт російських зоологів. Тільки О.О. Ковалевському та І.І. Мечникову належить пріоритет в розробці деяких найважливіших проблем еволюційної ембріології, зокрема, поширення на усіх багатоклітинних тварин вчення про

зародкові листки.

Вчення Ч. Дарвіна настійно вимагало розробки питань ембріології. І.І. Мечников так описував прийом, який це вчення отримало у передових діячів російської науки, особливо у молоді:

«Керівною думкою більшої частини біологічних робіт, вироблених в Росії впродовж минулого півстоліття, було вчення Ч. Дарвіна про спадкоємність видів. Тоді як в Європі воно наштовхнулося на численні заборони і нерідко зустрічало наполегливий опір, на непочатій російській ниві воно прищепилося відразу і лягло в основу безлічі спеціальних досліджень. Усі питання про будову і розвиток організмів висвітлювалися саме з цієї точки зору... Вчення Дарвіна за сприяння численних популяризаторів і коментаторів швидко проникло в уми молоді, що вчилася, і завоювало усі симпатії ще в той час, коли багато хто з професорів відносився до нього скептично або байдуже» [5, с. 9].

О.О. Ковалевський і І.І. Мечників першими почали роботу в галузі еволюційної ембріології. До цього слід додати, що обоє вони мали належні дані для виконання цього важкого завдання. Обоє були вражаюче працездатні, володіли тонкою спостережливістю і багатством ідей. О.О. Ковалевський та І.І. Мечників стали наступниками К.М. Бера – видатного російського ембріолога. Якщо К.М. Бер прагнув поширити вчення про зародкові листки на різних представників хребетних тварин, то Ковалевський і Мечників пішли далі – вони охопили цим вченням усі групи тварин, встановивши тим самим єдність походження тваринного світу.

Роботи К.Ф. Вольфа, Х.І. Пандера і К.М. Бера послужили основою загальних ембріологічних концепцій. Найбільш важливим результатом їх досліджень було встановлення у зародків хребетних тварин зародкових листків як основи для утворення зачатків органів. Нічого подібного для безхребетних, що становлять пригнічуючу масу тваринного населення Землі, аж до 50-х років XIX ст. відомо не було. Ембріології безхребетних в ті часи фактично не існувало. Загальні закономірності розвитку цих організмів можна було б встановити, дослідивши ранні стадії розвитку, відшукавши схожість і відмінності в закладках основних органів у якомога більшої кількості груп тварин. Виконати це завдання і випало О.О. Ковалевському: «Тільки тоді можна думати про порівняльну ембріологію, коли у нас буде визначено утворення головних органів, тобто. травного каналу, порожнини тіла і нервової системи, оскільки тільки тоді, коли ці пункти будуть абсолютно і остаточно з'ясовані, можна буде дійсно порівнювати розвиток різних типів» [6, с.3]. Завдання, сформульоване Олександром Онуфрійовичем, надзвичайно важке. Він розумів, що для цього передусім потрібна серйозна підготовка, крім того, «думка про зародкові листки безхребетних була настільки чужа ембріологам того часу, що навіть в тих випадках, коли будова зародків з окремих шарів була виразно видна, вони не зв'язували ці спостереження з вченням про

зародкові листки. Так йшла, наприклад, справа з розвитком сагітти, у якої К. Гегенбаур бачив двошарову стадію, пізніше названу гастролою. У сфері ембріології безхребетних до початку 60-х років XIX ст. накопичився великий і цікавий фактичний матеріал, який тоді не вдавалося об'єднати загальною ідеєю. Було описано дроблення деяких кишковопорожнинних, черв'яків, молюсків і членистоногих, будова багатьох личинок безхребетних і їх зовнішні зміни в процесі розвитку, але про способи утворення органів безхребетних практично нічого не було» [7, с. 10].

Радянський генетик і історик науки А.М. Гайсинович так описував стан ембріології, коли Олександр Онуфрійович приступив до наукової роботи: «Буквально напередодні появи робіт О.О. Ковалевського і незважаючи навіть на відкриття, зроблені Ч. Дарвіном, ембріологія не лише не набула ще характеру еволюційного, але навіть її порівняльно ембріологічні узагальнення ще не отримали загального визнання і поширення. По суті ембріологія все ще залишалася у рамках Беровських традицій пошуків загальних ембріологічних закономірностей в межах типів або «планів» розвитку і встановлення їх» [8, с. 256–257].

Натхненний ідеями Бера, підбадьорений свіжим вітром дарвінізму, молодий дослідник взявся за розробку найважливіших проблем біологічної науки, книги Ч. Дарвіна, що вступила у свій «золотий вік». Це був час, коли «найбільше сил спрямувалося у сферу зоології та її найбільш перспективну сферу – ембріологію. Захопленість ембріологічними дослідженнями для молодих вчених полягала, мабуть, в тому, що ембріологія представляла широке поле для встановлення нових, невідомих науці фактів, для нових, таких, що становлять епоху наукових відкриттів. Ось чому власне ембріологічна наука і стала у другій половині XIX ст. точкою прикладення сил для цілої плеяди видатних російських зоологів» [9, с. 40].

Більшість біологів 60-х років XIX ст. сподівалися на ембріологію, вважаючи, що з її допомогою можна буде підтвердити загальне походження найрізноманітніших органічних форм. Натхненний ідеями Ч. Дарвіна, О.О. Ковалевський вирішив довести наявність загальних рис в розвитку тварин. Для цього необхідно було в першу чергу встановити схожість в ембріогенезі хребетних і безхребетних тварин. «Дарвінівська теорія говорила про еволюцію форм, про генетичний зв'язок між усіма групами тваринного царства. Визначити ці зв'язки, намітити генеалогію груп тварин представлялося у край цікавим завданням. Необхідно було ретельно і якомога широко досліджувати ембріологію безхребетних, особливо історію розвитку примітивних і перехідних форм, суперечливих за своїм систематичним становищем. Серед хребетних найцікавішою видавалася робота з історії розвитку ланцетника, якого тоді розглядали як нижчу форму риб, як нижчу форму хребетних тварин» [10, с. 546–547]. Споруда порівняльної ембріології стала насущною і невідкладною необхідністю, що диктувалася боротьбою навколо молодого еволюційного вчення. Перед

ембріологією постало завдання – створення міцного фундаменту біологічної науки. В першу чергу це відносилось до майже незвіданої сфери індивідуального розвитку безхребетних тварин.

«Серед багатьох діячів, що зв'язували свої імена з успіхами порівняльної ембріології в ХІХ ст., у витоків і в центрі цього напрямку науки височіє фігура О.О. Ковалевського. Саме він ясніше і раніше за інших усвідомив необхідність систематичних досліджень в цьому напрямі і зробив перший великий внесок у справу порівняльного вивчення процесів зародкового розвитку. Саме він по праву повинен вважатися засновником порівняльної ембріології, як особливий гілці біологічної науки, яка ха-рактеризувалася своїми власними завданнями і методами дослідження» [11, с. 195].

Повернемося, проте, до того початкового періоду наукової діяльності О.О. Ковалевського, який став початковим моментом для формування його як засновника нового наукового напрямку в зоології.

У 1864 р. Олександр Онуфрієвич почав досліджувати різних тварин Середземного моря, що завершилося класичною роботою «Історія розвитку ланцетника». Цьому передувало навчання в Петербурзькому і Гейдельберзькому університетах. І хто знає, як склалася б доля видатного зоолога, коли б не кругообіг подій «Гейдельберзького» і «Тюбінгенського» періодів в його житті. Сьогодні, завдяки роботам А.М. Гайсиновича [12] і О.Л. Рудницької [13], з повною достовірністю можна уявити собі ту частину життя О.О. Ковалевського, яка через незначну кількість архівних і літературних джерел тривалий час була невідомою.

Дослідники частенько зверталися до різних маніпуляцій відомостями про початковий період діяльності вченого. Почалася ця плутанина з лаконічного твердження І.І. Мечникова: «У той час Ковалевський особливо зійшовся з деякими представниками лицейного гуртка... У числі їх я можу назвати Д.І. Ножина, що помер, і барона, що нині живе, А.Ф. Стюарта. Всі разом вони проживали і вчилися в Німеччині» [14, с. 19]. Ці слова і спонукали багатьох дослідників вважати, нібито Олександр Онуфрійович наслідував приклад лицейців і тому відправився за кордон. Насправді усе було інакше. О.О. Ковалевський приїхав до Гейдельберга раніше від своїх друзів-лицейців, а саме, у вересні 1860 р., якраз до початку занять в Гейдельберзькому університеті. Осінню 1860 р. і зимою 1861 р. він займався хімією у Р. Бунзена і Л. Каріуса, а потім слухав лекції у Г. Бронна. Влітку, на канікули, він їздив до Італії, і до вересня 1861 р. знову повернувся до Гейдельберга. Проте, як стверджував А.Ф. Стюарт, ще «...влітку 1861 р. лекції професора зоології Пагенштехера відвідували О. Грибунін, О. Ковалевський і молодший Якобі, а у кінці літа Пагенштехер став давати їм приватні уроки, і вони у себе вдома стали займатися виготовленням мікроскопічних і зоологічних препаратів».

Закінчуючи розповідь про Гейдельберзький період життя Олександра Онуфрійовича, наведемо слова про нього О.В. Романовича-Словатинського:

«Чітко виділяється в моїх спогадах Олександр Онуфрійович Ковалевський, згодом знаменитий ембріолог. Здається, що і тепер бачу його в синій блузі, підв'язаній шнурком. Це був тип природженого дослідника природи; його лагідна душа зближувала його з природою; він не заносився в хмари метафізики, але гострозоро дивився у свій мікроскоп, досліджуючи фази розвитку молюска, що вивчався. Чужий хвилюванням і сумніванням гуманітарних наук, він ігнорував їх, а дедукції їх вважав гідними висміювання» [15, с. 541]. Інші сучасники О.О. Ковалевського теж вважали, що він ніколи не вступав у політичні суперечки. На першому місці у нього була наука. Саме її інтереси змусили юного О. Ковалевського у кінці 1861 р. переїхати до Тюбінгена, в лабораторію знаменитого професора Ф. Лейдіга. Адаже у кінці 50-х і в 60-х роках слава цього ученого постійно росла – він займався з'ясуванням мікроскопічної будови безлічі найрізноманітніших представників тваринного царства і багато зробив для застосування клітинного вчення в теорії еволюції. Так, у 1857 р. ним була випущена у світ велика робота з гістології, яка мала масу фактичних даних і характеризувалася повною відсутністю узагальнювальних ідей. Головною причиною переїзду О. Ковалевського до професора Ф. Лейдіга було бажання самоудосконалитися в техніці мікроскопічного дослідження. На думку І.І. Мечникова, Ф. Лейдиг міг лише викласти О. Ковалевському правила наукової, обачної і точної роботи, але не міг скільки-небудь вплинути на нього в сенсі загальної теоретичної освіти.

Тут ми підійшли до питання про формування еволюційних поглядів О.О. Ковалевського, який цікавив багатьох дослідників його наукової творчості. Чи був О.О. Ковалевський ембріологом-дарвіністом вже на самому початку своєї наукової діяльності або ж став ним в результаті своїх пізніших досліджень? На нашу думку, він з самого початку наукової діяльності у сфері ембріології безхребетних виступав як переконаний прибічник теорії Ч. Дарвіна, а хороша підготовка в зарубіжних університетах і праця Ч. Дарвіна «Походження видів», дали можливість йому самостійно обрати ту сферу зоологічного дослідження, в якій він міг найефективніше використати свої знання. Про це свідчить і листування між О.О. Ковалевським та І. І. Мечниковим.

Не вдаючись до детального аналізу полеміки, яка розгорнулася навколо питання про формування світогляду О.О. Ковалевського, все ж звернемо увагу читача на висловлену І.І. Мечниковим думку про великий вплив на молодого вченого книги Ф. Мюллера «За Дарвіна» [16, с. 19]. Це висловлювання І.І. Мечникова багатьма біографами О.О. Ковалевського дуже часто повторювалося. Відсутність прямих даних про вплив праці Ф. Мюллера на формування еволюційного світогляду О.О. Ковалевського змушує нас заперечити цій думці.

Повернемося, проте, до Тюбінгена, куди прибув Олександр Онуфрійович у кінці 1861 року. У Тюбінгенском університеті А. О. Ковалевський

займався з кінця 1861 р. впродовж трьох семестрів. Він відвідував заняття у Ф. Лейдига, Г. Лушки і Ф. Квендштета. Особливо його притягало вчення про зародкові листки. Одночасно з Олександром Онуфрійовичем в Тюбінгені працювали його петербурзькі приятелі – Ножин і Стюарт. Тут в усіх трьох остаточно дозрів план спрямувати свою наукову діяльність у бік ембріології морських тварин. Усі троє мріяли про поїздку на Середземне море, яке дуже багате морською фауною. Проте здійснити таку поїздку ні Ковалевський, ні Ножин не могли через незначну грошей. Що стосується Стюарта, людини багатого, то він вже в 1861 р., після занять в Гейдельберзі, відправився на Середземне море і займався там вивченням нижчих морських тварин. Проведені дослідження справили дуже сильне враження на барона Стюарта, і він впродовж декількох років регулярно їздив на Середземне море вивчати морських безхребетних. Ми вже повідомляли про те, що невпевнений у своїх знаннях і здібностях, він узяв собі в керівники О.О. Ковалевського.

В середині березня 1862 р. Стюарт і Ковалевський виїхали з Тюбінгена до Спеції, де пробули три з гаком тижні. Місце для досліджень молодими ученими було вибрано невдало, позначилася також недостатня наукова підготовка, бракувало досвіду роботи на морі. Згодом Олександр Онуфрійович відмітить, що з першої спроби самостійної діяльності у нього «нічого не вийшло». Повернувшись до Тюбінгена, О.О. Ковалевський подвоїв свою енергію в лабораторних заняттях. Тут він неодноразово зустрічався з Бронном, який, побачивши зацікавленість молодого студента, настійно рекомендував йому серйозно почати самостійну роботу і пробувати щастя в Мессіні або Неаполі. Олександр Онуфрійович вже в Тюбінгені починає копити гроші (підробляючи перекладами) для здійснення тривалої поїздки на італійське узбережжя Середземного моря. Але перш ніж зануритися в самостійну роботу, необхідно було виконати деякі формальності: оформити своє положення, тобто закінчити Петербурзький університет. Тому у кінці літнього семестру 1862 р. О. О. Ковалевський повернувся до Петербурга. Та про це в наступному повідомленні.

Джерела та література

1. Давыдов К.Н. А.О. Ковалевский как человек и как ученый. Воспоминания ученика // Тр. Ин-та истории естествознания и техники.— 1960.—Т. 31.— С. 326–363. — (История биол. наук; вып. 6).
2. Штрайх С.Я. Семья Ковалевских.— Москва : Сов. писатель.— 1948. — 392 с.
3. Давыдов К.Н. А.О. Ковалевский как человек и как ученый. Воспоминания ученика // Тр. Ин-та истории естествознания и техники.— 1960.—Т. 31.— С. 326 – 363.— (История биол. наук; вып. 6).
4. Штрайх С.Я. Семья Ковалевских. — Москва : Сов. писатель.— 1948. — 392с.

5. Мечников И.И. Страницы воспоминаний: Сб. автобиограф. ст. / Ред. и примеч. А.Е. Гайсиновича.— Москва : Изд-во АН СССР. — 1946.—280 с. — Науч.-попул. сер. Мемуары).

6. Ковалевський О.О. Ueber das Centralnervensystem und das Gehororgan der Cephalopoden //Mem. de l'Acad. d. Sci. de St. Petersb., Ser. 8.—1867.—Vol. 11, N 3. — 36 s., 5 taf.

7. Бляхер Л.Я. История эмбриологии в России : (С середины XIX до середины XX века) : Беспозвоночные. — Москва : Изд-во АН СССР. — 1959. — 627 с.

8. Гайсинович А.Е. А.О. Ковалевский и его роль в возникновении эволюционной эмбриологии в России // Успехи соврем. биологии.—1953.— Т. 36, вып. 2/5.—С. 252—257.

9. Гельфенбейн Л.Л. Русская эмбриология второй половины XIX в.— Харьков : Харьковск. ун-т.—1956.—354 с.

10. Александр Онуфриевич Ковалевский // Ковалевский А. О. Избр. работы / Ред., биогр. очерк и коммент. А.Д. Некрасова и Н.М. Артемова.— Москва : Изд-во АН СССР .— 1951.—С. 536—621.—(Классики науки).

11. Ковалевский А.О. О переходной форме между планариями и ктенофорами // Тр. 3-го Съезда русских естествоиспытателей в Киеве, происх. с 20 по 30 авг. 1871 г. — Киев, 1873. — С. 1—2.— (Протоколы заседания по отделению зоологии, анатомии и физиологии).

12. Гайсинович А. Е. Биолог-шестидесятник Н. Д. Ножин и его роль в развитии эмбриологии и дарвинизма в России // Журн. общ. биологии. — 1952. — Т. 13, № 10. — С. 377 — 392.

13. Рудницкая Е. Л. Письма А.О. Ковалевского к Н.Д. Ножину // Тр. Ин-та истории естествознания и техники.— 1961.— Т. 36.— С. 202—216.— (История биол. наук; Вып. 8).

14. Шимкевич В.М. А.О. Ковалевский и его труды // Дневник XI съезда русских естествоиспытателей и врачей (в Спб. 20— 30 дек. 1901 г.) — Санкт-Петербург : Тип. М. Меркушев, 1902. — С. 655 — 662.

15. Романович-Словатинский А.В. Моя жизнь и академическая деятельность: Воспоминания и заметки // Вестн. Европы. — 1903. — Т. 4. — С. 527 — 566.

16. Мечников И. И. Страницы воспоминаний: Сб. автобиограф. ст. / И.И. Мечников // Ред. и примеч. А.Е. Гайсиновича. — Москва : Изд-во АН СССР. — 1946. —280 с. — (Науч.-попул. сер. Мемуары).

Пилипчук О.Я. Начало научной деятельности выдающегося отечественного зоолога А.О. Ковалевского.

В статье рассказывается о начале научно-исследовательской деятельности выдающегося биолога-эволюциониста, дарвиниста, академика Петербургской Академии наук Александра Онуфриевича Ковалевского (1840—1901). Отмечается, что научные работы ученого в сфере зоологии, сравнительной эмбриологии и физиологии беспозвоночных животных получили всемирное признание.

Ключевые слова: зоология, эволюционное учение, сравнительная анатомия, физиология беспозвоночных, наука.

Pylypchuk O.Y. Beginning of scientific activity of prominent home zoologist A.O. Kowalewski.

The article tells about the beginning of the research activities of famous evolutionary biologist, darwinist, academician of Petersburg Academy of Sciences Alexander Kovalevsky (1840–1901). It is noted that the scientific work of a scientist in the field of zoology, comparative embryology, physiology of invertebrates animals got worldwide acknowledgment.

Keywords: zoology, evolutionary studies, comparative anatomy, physiology of invertebrates, science.

УДК: 001:378.124:72(09)

Пелевін Є.Ю.

НАУКОВИЙ ДОРОБОК АКАДЕМІКА В. І. ТИМОФІЄНКА У ПЕРІОД РОБОТИ У ВІДДІЛІ ІСТОРИКО–КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (1979–1987)

В статті висвітлюється окремий етап наукової біографії Володимира Івановича Тимофієнка - одного з фундаторів вітчизняної історії архітектури та містобудування, академіка, доктора мистецтвознавства, професора, віце-президента Української академії архітектури, заслуженого діяча науки і техніки України, двічі лауреата Державної премії України в галузі архітектури. Визначено науковий доробок В. І. Тимофієнка періоду 1979 – 1987 рр., зокрема під час його роботи у Відділі історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України. Окреслюється місце і роль вченого у формуванні сучасних теоретико-методологічних засад історії архітектури та систематизації архітектурної та містобудівної спадщини України.

Ключові слова: В. І. Тимофієнко, історія науки, історія архітектури і містобудування, Відділ історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України.

Одним з тих, хто стояв у витоків наукової систематизації архітектурно-містобудівної спадщини України ім'я Володимира Івановича Тимофієнка займає особливе місце. Академік, доктор мистецтвознавства, професор, заслужений діяч науки і техніки України, віце-президент Української академії архітектури, двічі лауреат Державної премії України в галузі архітектури, В. І. Тимофієнко (1941 - 2007) по праву вважається фундатором руху по створенню теоретико-концептуальних засад нової історико-культурної парадигми незалежної України, однією із складових якого стало визначення специфічних національних рис української містобудівної та архітектурної традиції та включення її у загальнонаціональний культурний контекст. Його праці «Енциклопедія архітектурної спадщини України: Тематичний словник» (1995), «Зодчі України кінця XVIII - початку XX століть. Біографічний довідник» (1999), «Історія української архітектури» (2003) тощо сьогодні набули програмного характеру не тільки у галузі історії архітектури та містобудування, але й зіграли помітну роль у